

JAZYK PŘEHLED
A JAZYKOVĚDA
A SLOVNÍKY

FRANTIŠEK ČERMÁK

KAROLINUM

Jazyk a jazykověda

Přehled a slovníky

František Čermák

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2022

Redakce Lenka Ščerbaničová
Obálka Jan Šerých
Grafická úprava Kateřina Řezáčová
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání 5., v Karolinu 3., doplněné

© Univerzita Karlova, 2022

© František Čermák, 2022

ISBN 978-80-246-5405-8

ISBN 978-80-246-5432-4 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Úvod	9
JAZYK A JAZYKOVĚDA	11
1.0 Jazyk a komunikace	13
1.1 Jazyk a nejazyk	14
1.2 Jazyky	14
1.3 Jazyk přirozený: vnitřní členění	16
1.31 Jazyk (systém) interně	16
1.311 Jazyk ve vertikálním pohledu	16
1.312 Jazyk v horizontálním pohledu	17
1.313 Jazyk v koncentrickém pohledu	17
1.314 Jazyk v pohledu mediálním (médiá)	18
1.32 Jazyk externě	18
1.4 Produkce a percepce jazyka v komunikaci	18
1.41 Komunikativní situace a komunikativní funkce	18
1.42 Produkce a percepce	20
1.5 Jazykový znak v systému a jeho forma: sémiotika a grafika	23
1.51 Znak a jeho povaha	23
1.52 Struktura znaku a jeho vztahy	25
1.53 Grafika	29
1.531 Systémy psaní	30
1.532 Způsoby záznamu fonémů	33
1.533 Další způsoby zápisu mluveného jazyka	34
1.6 Psaná a mluvená komunikace: znaky v textu	35
1.61 Psaný text	35
1.62 Mluvený text	38
1.63 Mluvený a psaný jazyk: korelace a rozdíly	40
1.7 Neverbální komunikace: paralingvistika, proxémika a kinesika	42
2.0 Vazby jazyka (Vnější lingvistika)	44
2.1 Jazyk a společnost: sociolingvistika	44
2.11 Jazykové společenství, jeho typ, variety, postoje, situace a další	45
2.12 Jazyková politika, bilingvismus a zdvořilost	47
2.13 Jazyk a geografie	48
2.14 Stylistika a interakční sociolingvistika	49
2.2 Jazyk a vědomí: psycholingvistika	49
2.21 Produkce a percepce. Nabývání jazyka	50
2.22 Studium dalšího jazyka	53
2.23 Paměť	55
2.24 Vnitřní mluva, bilingvismus a další otázky	55

2.3	Jazyk a etnikum: etnolingvistika, antropolingvistika	56
2.4	Jazyk a mozek: neurolingvistika, biolingvistika	58
	2.41 Jazyk v mozku	58
	2.42 Afázie	59
2.5	Jazyk a logika	59
2.6	Jazyk a literatura	60
3.0	Původ a funkce jazyka	62
3.1	Ontogeneze a fylogeneze jazyka	62
	3.11 Nabývání jazyka a učení se jazyku	62
	3.12 Fylogeneze jazyka. Divergence a konvergence. Kontakt jazyků	64
	3.13 Vznik jazyka	66
	3.14 Genetická klasifikace jazyků	68
3.2	Konstitutivní rysy a funkce jazyka	78
	3.21 Obecná povaha jazyka (langue)	78
	3.22 Funkce jazyka	79
	3.23 Konstitutivní rysy jazyka jako komunikativního systému	81
3.3	Jazyková politika	82
	3.31 Jazyková situace	82
	3.32 Jazyková politika a jazykové plánování. Jazyková kultura	82
4.0	Systém a text (Langue a parole)	85
4.1	Synchronie a diachronie	85
4.2	Langue a parole	86
4.3	Langue jako systém znaků	88
	4.31 Systém (langue). Pravidla. Paradigma a vztahy. Modely	88
	4.32 Závěry o systému: shrnutí. Hodnota	93
4.4	Text jako struktura znaků	94
	4.41 Parole (mluva/text)	94
	4.42 Syntagma a relace v něm. Segmentace	95
4.5	Pragmatika	97
4.6	Styl a stylistika	100
5.0	Struktura jazyka (Vnitřní lingvistika)	101
5.1	Lingvistika teoretická a aplikovaná	103
	5.11 Lingvistické zdroje (data)	107
	5.12 Korpusová lingvistika	108
5.2	Jazykové disciplíny: centrum a periferie	111
	5.21 Disciplíny a roviny (plány)	112
	5.22 Jednotka. Invariant a varianty	113
	5.23 Centrum a periferie	115
5.3	Fonologie a fonetika	115
	5.31 Zvuková stránka	115
	5.32 Fonetika a fonologie: forma a funkce	116
	5.33 Fonetika	117
	5.331 Artikulační orgány (mluvidla)	117
	5.332 Třídění hlásek	118
	5.333 Kombinatorika (syntagmatika) hlásek: jejich řetězy	121
	5.34 Fonologie	123
	5.341 Foném, přízvuk a tón	123
	5.342 Distinktivní rysy fonému (protiklady). Prozódie. Paradigmatika fonémů	125
	5.343 Kombinatorika (syntagmatika) fonémů	128
	5.35 Změny hlásek a alternace	128
5.4	Gramatika	130
	5.41 Morfologie	134

5.411 Morfologie a morfém	134
5.4111 Morfologie a její operace	134
5.4112 Morfém	135
5.4113 Kombinatorika morfémů. Morfonologie.	137
5.4114 Vztah formy a funkce morfémů	139
5.412 Flexe	139
5.4121 Kategorie flexe jména. Numerus. Genus a třídy. Casus.	140
5.4122 Posesivita a determinace.	145
5.4123 Kategorie flexe slovesa. Valence. Kauzativita. Persona. Numerus. Tempus. Modus. Genus verbi. Aspectus	148
5.4124 Infinitní formy verba (neurčité tvary slovesné)	156
5.4125 Poznámky k morfologii verba	158
5.4126 Jiná flexe	159
5.413 Tvoření slov (slovotvorba) a tvoření pojmenování.	159
5.4131 Způsoby tvoření slov a pojmenování	160
5.4132 Morfém v tvoření slov (slovotvorbě)	164
5.4133 Onomaziologické způsoby a procesy ve slovotvorbě	165
5.42 Syntax	166
5.421 Syntax věty	167
5.4211 Věta a propozice. Význam propozice	167
5.4212 Typy vět	169
5.4213 Otázka a zápor	170
5.4214 Členy věty. Subjekt, predikát, objekt, atribut, adverbiale, parenteze. Téma, další	173
5.4215 Syntagmatika slovních druhů při stavbě fráze	176
5.4216 Konstrukce a syntagmata	177
5.4217 Syntaktické vztahy	178
5.4218 Kombinatorika vět (syntagmatika vět)	179
5.4219 Aktuální členění věty (funkční perspektiva).	181
5.422 Valenční a generativní syntax	184
5.4221 Valenční (závislostní) syntax.	184
5.4222 Generativní syntax (generativní gramatika)	184
5.423 Text a diskurz	187
5.4231 Text. Diskurz. Hypersyntax.	187
5.4232 Faktory textu a prostředky vazby textu.	188
5.4233 Mluvní akty	190
5.5 Lexikon	191
5.51 Nominativní aspekty slovníku/lexikonu	191
5.52 Jednotka lexikonu. Forma a význam. Pojmenování jednoslovné a víceslovné. Nominativní mikrosystémy. Lokalita	192
5.53 Typy slov. Slovní druhy	198
5.531 Autosémantika a synsémantika	199
5.532 Slovní druhy (Partes orationis). Kvantifikátory. Substantivum. Adjektivum. Verbum. Adverbium. Pronomen. Numerale. Prepozice a postpozice. Konjunkce. Partikule. Interjekce. Člen. Klasifikátor (numerativ). Další slovní druhy. Víceslovná forma slovních druhů	199
5.533 Sémantické a funkční třídy. Jiné	210
5.54 Frazém a idiom	211
5.55 Paradigmatika slovníku: homonymie, synonymie, opozitnost, hyponymie. Jiná paradigmatika. Polysémie.	212
5.56 Syntagmatika slovníku. Kombinatorika lexémů	215
5.57 Kombinace textové (neustálené): výrazy. Metafora	218
5.58 Funkce lexikálních jednotek. Diachronie v synchronii	220
5.59 Slovníky.	222
5.6 Sémantika	223
5.61 Sémantika a lingvistika	223

5.62 Význam věty a lexému	224
5.63 Paradigmatika a syntagmatika významu	226
6.0 Jazyky	228
6.1 Typologie a univerzálie	228
6.11 Typologie	228
6.12 Univerzálie	232
6.2 Kontrastivní lingvistika	233
7.0 Etapy vývoje lingvistiky	235
7.1 Začátky jazykovědy (zvláště evropské)	235
7.2 Indoeuropeistika	237
7.3 Dvacáté století a další vývoj	240
7.4 Historická dokumentace jazyků	243
7.5 Otevřené problémy lingvistiky	243
Příloha: Některé specifické lingvistické zdroje na webu	245
Příloha: Tabulka IPA	247
Literatura a poznámky	248
Zkratky	253
SLOVNÍKY	255
Slovník lingvistických termínů	257
Slovník osob	336
Slovník jazyků	339
BIBLIOGRAFIE	367

ÚVOD

Tato kniha vyrostla z kurzu lingvistiky pro pokročilejší studenty především skandinavistiky a germanistiky na pražské Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a jeho původní zaměření se snaží si také podržet v první řadě: nabídnout stručný a ucelený přehled a souhrn běžných, někdy však i méně běžných poznatků o jazyce a oboru, který se jím zabývá, a umožnit tak do nich vhled v jejich celistvosti a komplexnosti. Není tedy dalším úvodem do studia lingvistiky, kterých je mnoho a jsou i různě výběrové povahy, a nemusí proto ani postupně budovat pojmový půdorys takového úvodu od jednoduššího a nespeciálního k složitějšímu s příslušným zakotvením pojmů, popřípadě i s jejich utvrzováním seminární analýzou. Je tedy takto vhodná především pro studenta i dalšího zájemce, který si chce své poznatky oživit, zpřehlednit a uspořádat systematictěji, popř. i v daném rámci doplnit o další.

Protože žádná kniha nemůže obsahovat všechno, jakkoliv je obecná, naráželo i sestavování této na problém volby, a to ani ne tak kategorií a pojmů, jako příkladů. Výběr ilustrativního materiálu se nakonec soustředil především jednak na ilustrace ze známějších a bližších jazyků včetně češtiny, pokud to bylo možné, a jednak na ilustrace zachycující a znázorňující jen typické možnosti a charakteristické jevy další; nejde tu tudíž o předvedení učené sbírky kuriozit a okrajovostí, které je třeba hledat jinde. Při snaze o přehlednost, která se promítá i do úpravy a ovšem zařazení informací o často různých pohledech na stejnou otázku, se důraz klade na otevřenost a diskuzní povahu problémů, která právě může posloužit jako zdroj inspirace tomu, kdo bude chtít jít dále. Často se proto, vedle obecněji přijímaných názorů, připomíná i autorství a ovšem i menší konsenzus některých myšlenek a názorů, které lze pak sledovat v bibliografii podle zájmu či potřeby dál. Vzhledem ke stavu, v jakém se lingvistika nachází, kdy neexistuje jediný prestižní model, jak ji podávat, je tento výběr, vedený snahou o relativní úplnost všeho základního, nutně osobní, ne však snad zcela arbitrární. Kniha je pojata v zásadě jako synchronní a primárně strukturální, a důraz se tu proto vědomě klade na klasické pohledy a, proti spekulativnímu mentalismu, na empirii v naději, že ze zmiňovaných střípků bohaté reality jazyků se začne skládat i obraz jazyka jako jevu o sobě a jako brány otevírající obzor k řadě dalších disciplín. V neposlední řadě se tak snad přispěje i k uvědomění toho, že lingvistika není pouze gramatika. Jako obecné pozadí knihy může posloužit i můj stručný přehled *Základy lingvistické metodologie*, který vznikl s ní paralelně a do určité míry se s ní i doplňuje. Rukopis byl dokončen v r. 1993.

Poznámka k 2. vydání

Druhé vydání knihy bylo, vedle drobných oprav a četných místních úprav, především trojím způsobem rozšířeno, mj. díky připomínkám uživatelů a recenzentů. Rozšířené kapitoly 5.7 a 5.8 dostaly označení 6, z původní kapitoly 6 se stala 7 a byly přidány i některé nové kapitoly, zvl. 1.6 a 1.7, 2.5, 4.6, 5.11, 5.12, 5.533 a 7.0, rozšiřující celkový záběr. Byl však také zcela přepracován a značně rozšířen **Slovník lingvistických termínů**, který nyní tvoří relativně samostatnou pomůcku. Nově, vedle rozšířené bibliografie, přibyl ale i **Slovník jazyků** (Jazyky, jazykové skupiny a rodiny) s jejich stručnými charakteristikami a **Slovník osob**. Všechny tři slovníky jsou odkazově propojeny s hlavním textem knihy.

Za cenné připomínky k rukopisu a textu knihy srdečně děkuji prof. PhDr. Petru Sgallovi, DrSc., doc. PhDr. Pavlu Novákovi, CSc., PhDr. Jarce Vrbové, doc. RNDr. Petru Jirků, CSc., prof. ing. Bořivoji Melicharovi, DrSc., a prof. PhDr. Jarmile Panevové, DrSc.

František Čermák, Praha 1996

Poznámka k 3. vydání

Třetí vydání je obohaceno o řadu detailů a rozvedení některých pasáží, rozrostl se i slovník jazyků.

František Čermák, Praha 2000

Poznámka ke 4. vydání

Text čtvrtého vydání je revidován a na mnoha místech rozšířen, jeho formulace doplněny a zpřesněny, přibýly příklady, celé odstavce, úseky i kapitoly.

V dotisku 4. vydání (2017) byla napravena drobná opomenutí a doplněna zpřesnění vyžádaná časovým odstupem.

Za cenné připomínky k textu srdečně děkuji zvl. PhDr. Ivo Vasiljevovi, CSc., Václavu Cvrčkovi, Ph.D., doc. PhDr. Jaromíru Vochalovi, DrSc., a prof. PhDr. Karlu Kučerovi, CSc.

František Čermák, Praha 2011

JAZYK A JAZYKOVĚDA

1.0 JAZYK A KOMUNIKACE

Obecný úvod a rámec

Jazyk je systém sloužící především jako základní prostředek lidské komunikace. Jeho komunikativní funkci obecně plní každý přirozený jazyk, a to v zásadě stejně uspokojivě. Protože však lze jazyk podle toho kterého zdůrazňovaného aspektu pojímat různě, připomeňme si úvodem aspoň ty jeho hlavní rysy, které jsou relevantní zde: jazyk je takto v mozku uložený systém jednotek, pravidel, modelů a konvenčních kolektivních norem k tvorbě promluv. Tento systém slouží primárně ke kódování a dekodování sdělované informace mnoha druhů a porozumění takovým promluvám, resp. textům, které jsou náplní běžné i méně běžné komunikace (o těchto a dalších aspektech blíže viz zvl. 1.1–2, 1.3, 1.42, 1.51, 2.1, 3.21–2, 4.2, 4.31).

Komunikace je přenos informací mezi minimálně dvěma účastníky (zvláště, resp. obvykle mezi mluvčím a posluchačem či pisatelem a čtenářem), a to prostřednictvím určitého signálního systému znaků (resp. kódu), zvl. pak systému jazykového. Komunikace (sdělování, dorozumívání) se uskutečňuje vždy v určitém rámci, daném několika složkami (viz i 1.41). Při komunikaci jazykové se však vedle informace přenášejí i pocity, vůle mluvčího aj. a její forma nemusí být přítom jen verbální (ale může užívat mj. i gesta).

Vedle osobní komunikace mezi aspoň dvěma partnery existuje i mnoho jejích dalších druhů; rozšířená je zvláště masová komunikace (médiá, tisk), kterou zvl. vláda a vlivné organizace šíří své názory masám a pokoušejí se mj. ovlivňovat jejich smýšlení. Základní formy jazykové komunikace jsou forma orální a grafická (mluvená a psaná).

Termínem **kód** se označuje jednak systém, do kterého se převádí určitý signální systém, anebo se ten převádí v jiný, nebo se jím chápe i sám strukturovaný systém znaků. Na rozdíl od běžného chápání kódu (např. morseovky, vlajkové signalizace) zde však jde především o zapojování, převody přirozeného jazyka a jeho znaků (slov).

Do komunikace tedy patří i neverbální znakové složky: (1) gesta, resp. posunky a (2) mimika tváře, grimasy aj.; oba tyto typy studuje *kinesika* (viz 1.7). Obecněji jsou předmětem studia *paralingvistiky*, do níž však patří především aspekty prozodické (srov. 5.342). Pro úspěšný průběh komunikace musí být splněna řada podmínek, především zapojený princip kooperace (srov. 5.4).

Věda studující jazyk se nazývá **lingvistika** (jazykověda); studuje ho ze všech relevantních aspektů. Vedle základního cíle studia jazyka pro komunikaci a při ní (mluvení a psaní) studuje lingvistika i vztahy jazyka k řadě dalších oborů, jako je psychologie aj.

Postavení jazyka je pro fungování společnosti centrální a jedinečné a jazykem je podmíněna i hlavní část lidské civilizace a její kultury; stejně tak je jazyk nezbytný i pro většinu oborů lidské činnosti.

1.1 Jazyk a nejazyk

K pochopení toho, co to je jazyk, je třeba si hned na začátku vymezit, co jazyk není. Máme-li k pojmu jazyk zařadit následující případy systému nebo použití kódu, resp. typů komunikace, budeme asi v rozpacích:

- 1 – zaťukání na zeď
- 2 – dopravní značky po cestě
- 3 – státní, církevní, ideologické a jiné symboly
- 4 – posunčina a skřeky šimpanzů
- 5 – programovací jazyk Pascal
- 6 – vnitřní monolog

U každého z těchto případů (obv. jde o komunikační prostředek) lze najít důvody pro zařazení i proti němu; např. u šimpanzů jistě o jakýsi jazyk jde, není to však jazyk lidský (šimpanz Washoe se ovšem naučil přes 130 znaků umělého jazyka, odvozeného od jazyka hluchoněmých), v případě Pascalu je to zase omezený jazyk umělý a při vnitřním monologu jde sice o omezenou extenzi skutečného jazyka, ne však o jazyk sám. Co je tedy charakteristické pro lidský, popř. všední jazyk, resp. **přirozený jazyk**? Je to především možnost (opakovatelné) komunikace mezi aspoň dvěma partnery, založená na systému, který je komplexní, dynamický a který umožňuje své znaky podle daných pravidel kombinovat. Termín **jazyk** je tedy mnohoznačný a v širším smyslu, o který nám tu však teď nejde, lze leccos z výše uvedených případů jako jazyk označit, v užším však žádný.

U přirozeného jazyka lidí však jde vždy zároveň o jeho vztah k mimojazykové skutečnosti, k myšlení i společnosti (viz 1.51, 2.1 a 2.2).

Dodejme, že vedle jazyka, chápaného tedy širše či úže, je třeba rozlišovat ještě **symbolický systém** (např. v náboženství či matematice), užívaný ke znázornění něčeho, a **systém signálů** (srov. 1.51), užívaný ke komunikaci.

1.2 Jazyky

Jazyky rozdělujeme především podle **kódu** komunikace (viz výše 1.1 a dále zvl. 1.51 a 1.41–2):

- JAZYK I lidský A** – jazyk *1* – *přirozený* – standardní
– jiný (dialekt aj.)
2 – *umělý* – formální
– mezinárodní (esperanto, Volapük aj.)

- B – nejazyk = *parajazyk* (kinesika, mimika aj.)
II živočišný 1 – *akustický / vokální*
2 – *kinesický / jiný*

Jazyky živočichů, jak je dnes známe, např. delfinů, velryb, včel, šimpanzů, ptáků aj., jsou dosti rozmanité (využívají zvuku, zraku, doteku, popř. i pachu) a někdy co do svého typu kombinované (srov. i 3.23), srovnatelné s jazyky člověka však bezprostředně nejsou. Mluvený lidský jazyk je však obvykle doplňován a doprovázen mj. intonací, gesty, výrazy obličeje aj., tedy **parajazykem**.

Od parajazyka (1.7) je třeba ovšem odlišovat **znakový jazyk**, resp. znakové jazyky neslyšících, které jsou modelovány do určité míry podle toho kterého přirozeného jazyka (viz též 3.14, s obv. třemi složkami, tj. tvarem ruky, pohybem ruky a znakovým prostorem ruky vůči tělu, jimiž se vyjadřují jak pojmenování, tak syntax). Jejich studiem se zabývá *chero-logie*.

Formální jazyk (na rozdíl od jazyka přirozeného) je exaktní, s plně definovaným slovníkem i gramatikou, a systematický, např. programovací jazyk. V matematice aj. je definován jako podmnožina všech možných kombinací (řetězců) vytvářených z konečné množiny symbolů. V jazykovědě se za formální jazyk nejčastěji považuje obvykle poněkud volněji pojatý **metajazyk**, chápeme-li ho jako nástroj k mluvení o jiném jazyce (zvl. přirozeném) nebo o jiné části jazyka, resp. k jeho popisu, i když naopak každý metajazyk nemusí být formálním jazykem, tj. není-li dostatečně explicitní a exaktní. Takový metajazykem popisovaný či rozebíraný jazyk se pak pro odlišení nazývá **objektový jazyk**. V jazykovědě se tudíž setkáme s formálním jazykem např. při popisu morfologie, syntaxe aj.; v širším smyslu se pak někdy mluví i o jazyce lingvistiky. S formálními jazyky mimo jazykovědu se nejčastěji pracuje v logice či matematice, v programování (výše zmíněný Pascal, Prolog, C aj.). Naproti tomu např. morseovka, systém lodní vlajkové signalizace apod. jazyky nejsou, jsou to kódy.

Mezinárodní jazyk (bylo jich navrženo už několik stovek) je umělý jazyk usilující, v Evropě zvl. po ústupu latiny, o nahrazení, dnes však spíše jen doplnění komunikace v přirozených jazycích (viz též 3.14), jejichž množství se může jevit jako nepraktické aj. Vykazuje zřetelnou snahu o jednoduchost, pravidelnost (bezvýjimečnost) a často i exaktnost, popř. jeví rovněž sklon k přiblížení, aproximaci směrem k formálnímu jazyku. V zásadě ale vždy je nějak založen na konkrétním přirozeném jazyce (jednom nebo více).

Centrem zájmu jazykovědců je však pochopitelně v první řadě **přirozený jazyk** jako základní, nejbohatší a polyfunkční prostředek komunikace. Avšak ten je v běžné komunikaci obvykle doplňován ještě dalšími jejími složkami (srov. i 1.0–1.1), ať už verbálními (včetně např. prvků formálního jazyka), či mimoverbálními; lidská komunikace je tedy takto typicky smíšená. Dodejme, že je-li *kód* systémem převodu jednoho signálního systému v jiný, je *překlád* způsobem převodu jednoho přirozeného jazyka do jiného, např. českého textu do anglické podoby.

1.3 Jazyk přirozený: vnitřní členění

Jazyk je nesporně nejsložitější a nejbohatší známý systém mající mnoho stránek, a tedy i možností přístupu k jeho chápání, popisu, popř. i třídění; v důsledku toho je právě komplexní pohled na něj, jakkoliv žádoucí, také neobyčejně obtížný.

V jazyce chápaném jako **systém** je třeba tento abstraktní systém (langue) od realizace tohoto systému v textu (parole). Zjevný, ne však jediný rozdíl mezi obojím je v tom, že zatímco systém je relativně uzavřený, text obecně, chápaný jako úhrn všech možných textů (tj. i budoucích) především co do svého aspektu časového, je potenciálně nekonečný (viz 4.4). Jazykový systém lze zjednodušeně chápat jako znakové jednotky a jejich kombinatorická pravidla (tj. gramatiku), popř. i zásady a normy jejich kombinování (viz 4.31).

Obecně se různé aspekty, stránky jazyka dělí na:

- 1 – *interní*, tj. podle vnitřních aspektů (viz 1.31–1.34A–D a zvl. 4.0–6.2)
- 2 – *externí*, tj. podle vnějších aspektů a závislostí (viz 1.32 a 1.4, 2.0–2.5)

Oba pohledy lze však podle různých stránek členit ještě blíže, a to především (A) vertikálně, (B) horizontálně, (C) koncentricky a (D) mediálně, tj. tak, jak zachycuje následující přehled.

1.31 Jazyk (systém) interně

1.311 Jazyk ve vertikálním pohledu

Roviny	Jednotky	Syntax (kombinatorika podle pravidel)			
		<i>formální</i>	–	<i>sémantická</i>	
– Kolokace	kolokace	(?miliony)	+	:	+
– Lexikon	lexém/slovo	(statisíce)	+	:	+
– Morfologie	lexik. morfém	(desetitisíce)	+	:	+
	gramat. morfém	(stovky)	+	:	+
– Fonologie	foném	(desítky)	?		?

V tomto pohledu „shora dolů“ mají první tři **roviny** (někdy nazývané také **plány**) vztah k významu, i když různě těsný, poslední, fonologická rovina ho však přímo nemá (srov. i otazníky v přehledu, které naznačují jen tolik, že pro některé fonémy se někdy volná souvislost s významem uvažuje). Některé z těchto rovin (srov. víc v 5.21) se dále dělí na podroviny, takže např. morfologie se skládá z flexe (ohýbání) a derivace (odvozování) nebo nemusí vůbec existovat. Toto však platí jen o morfologii, ostatní roviny mají jazyky vždycyky. Roviny se tu chápou hierarchicky, zde od „nejvyšší“ k „nejnižší“, jako úrovně výskytu jednotek téhož druhu, tj. od (pravidelných) spojení slov neboli kolokací přes jednoslovné lexémy a morfémy až po fonémy. Rovina kolokační je vydělena podmíněně jen ve smyslu syntaxe (kde kombinatorika kolokací do značné míry splývá s kombinatorikou lexémů, resp. slov). Syntax, která tu zařazena není (systémovou jednotkou je pouze abstraktní věta, viz zvl. 5.4211), na místě kolokace (avšak v odlišném smyslu útvaru neustáleného) někdy užívá obdobný výraz fráze.

Značka + tu obv. prostým součtovým způsobem označuje kombinaci jednotek, kterou se vytváří jejich skupina nebo jednotka vyšší (u kolokací a lexémů obv. **věta**, pro sémantiku viz kompozičnost 4.41), značka : označuje úměrnost a paralelnost této kombinatoriky jak po stránce formy, tak i významu jednotek, které do ní vstupují (i když všude existují četné výjimky, anomálie, popř. idiomy, viz 5.54).

1.312 Jazyk v horizontálním pohledu

V tomto „vodorovném“ pohledu se uvažují jednotlivé jazykové útvary (variety); chápou se vůči sobě doplňkově a jako paralelně existující, bez vertikálního pohledu (i když se i sem někdy pro jeden z nich, spisovný jazyk, byť neprávem, často vnáší vertikální představa nadřazenosti, viz zvl. 2.1). Člení se především:

- 1 – **Geograficky**: – dialekty (vždy víc)
– interdialekt (pův. nadřazený dialekt, srov. češtinu)
- 2 – **Funkčně**: – standardní (spisovný) jazyk: plní hlavně reprezentativní, veřejné, formální funkce/cíle
– mluvený jazyk/standard: plní obv. všechny běžné a neformální funkce/cíle
– profesní jazyk (slang), žargon: plní odborné cíle
– jazyk sociálně uzavřené skupiny, hantýrka, argot aj.

1.313 Jazyk v koncentrickém pohledu

Tento pohled na jazyk, beroucí za základ „sbíhavost“ a souvztažnost jevů aj. směrem ke společnému jádru, je v zásadě dán různou frekvencí jeho jednotek v každé jeho rovině (viz výše), od nejčastějších v jádru až po řidkě na okraji tohoto pohledu. Jako relativní, mající povahu škály a vzájemně propojené, se tu užívají obecně termíny **centrum–periferie** (viz 5.23), tj. pro oblast jednotek a jevů v dané rovině nejčastějších („jádro“) a hlavních (např. nejčastější slova) proti oblasti jednotek řídkých, a tedy okrajových (např. řídká slova). S tímto pojetím škály souvisí pojem *ustálenosti* forem a jednotek; ty, které jsou na okraji periferie, přestávají být ustálené, a přestávají tudíž i patřit do systému jazyka.

V zásadě obdobný pohled, daný však nikoliv jevy či jednotkami, ale různým počtem mluvčích ve vztahu k částem jazyka (kde jde především o slovník), který je uplatnitelný opět na škále, tu představují dvě krajnosti:

- 1 – **Národní jazyk**: jazyk celého národa (který však v úplnosti, mj. v odborných termínech či nářečních prvcích, nikdo celý nezná)
- 2 – **Idiolekt**: jazyk jednotlivce (tj. jeho osobní „výběr“ z celonárodního jazyka)

Frekvencí jazykových jednotek, především v textu, se rozumí četnost, míra opakování jejich výskytu (měřená v jejich co nejrůznějším užití na různých textech). Udává se v absolutních číslech (tj. pro skutečný počet výskytů v daném vzorku textu) nebo relativně, v procentech, tj. jako podíl z celkového výskytu všech jednotek daného typu; např. ze všech asi 50 tisíc slov českého frekvenčního slovníku pokrývá 10 000 nejčastějších celých 98 procent textů.

Frekvenční výzkumy, tj. v zásadě statistické povahy, které se provádějí pro všechny roviny, jsou nejnámější v podobě **frekvenčního slovníku**. Jsou předmětem studia **kvantitativní lingvistiky** (viz 5.1).

1.314 Jazyk v pohledu mediálním (médiá)

Jazyk známe a užíváme v zásadě ve dvou formách, resp. skrze dvě média (prostředky) výrazu, v mluvené a psané podobě; ty však nejsou plně shodné. Obě formy mají každá více stránek (viz 1.6). V přehledu:

- 1 – **Mluvený jazyk** se člení na – vlastní mluvený jazyk
(je primární) – parajazyk – vlastní parajazyk (zvl. kinesika, viz 1.0, 1.7)
– prozodie (intonace ap., 5.342)

Pozn.: *Tónové jazyky* (např. skandinávské, slovinština, čínština, vietnamština) mají navíc obligatorní a pevné *prozodické rysy* (tóny) na svých slovech; existence zpravidla 2–6 různých tónů pro tutéž slabiku odlišuje její různé významy, spoluvytváří tedy i polysémii slova a podílí se na rozlišování významu slov (viz 5.341).

- 2 – **Psaný jazyk** se člení na – vlastní psaný jazyk (viz mj. 1.6)
– grafiku

Podobně jako **parajazyk** je v obou svých složkách komplementární k vlastnímu mluvenému jazyku, má doplňkovou, nijak však postradatelnou povahu pro jazyk psaný **grafika** (blíže viz 1.53, též 1.6). Jsou to pomocné organizační značky pro vlastní psaní, kam patří především označování velkými písmeny, čárky, pomlčky, otazníky (srov. např. jejich zvláštní úzus ve španělštině, tj. na začátku tázací věty ¿ a na jejím konci ?) ap., ale i spřežky, jako je české, německé či holandské *ch* aj.; v širším smyslu zahrnuje grafika i ortografii a veškeré způsoby psaní. Grafika zároveň do určité míry zachycuje některé rysy mluveného jazyka (srov. otazník a tázací intonaci), většinu z nich však zachytit nedokáže.

1.32 Jazyk externě

Patří sem především vnější vztahy mezi jazykem a vědomím, myšlením, emocemi, společností, etnikem, mozkem i pamětí, popř. další (viz 2.0, vazby jazyka), někdy nazývané *makrolingvistika*, na rozdíl od jazyka ve smyslu interních pohledů, tj. *mikrolingvistiky* (1.31 výše).

1.4 Produkce a percepce jazyka v komunikaci

1.41 Komunikativní situace a komunikativní funkce

Pro pochopení toho, jak vytváříme své promluvy a jak je naši posluchači vnímají, je napřed nutné pochopení komunikativní situace, vlastní jazykové komunikace i podstaty systému a textu.

Komunikativní situace (schéma):

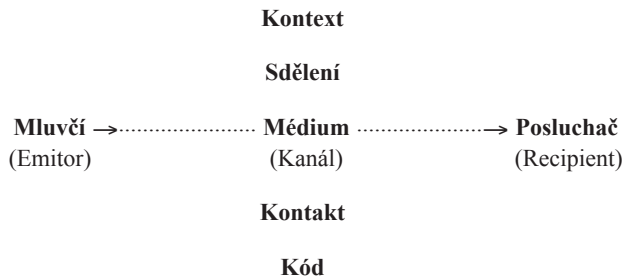

Schéma zachycuje jednotlivé složky lingvisticky pojaté (a zjednodušené) komunikace, které jsou v různých typech komunikace různě zapojovány a zdůrazňovány, především v souvislosti s komunikativní funkcí (viz zde dále).

Mluvčí (1), resp. **posлуhač** (2) si v běžné komunikaci své role střídají, ostatní složky zůstávají stálé.

Kontextem (3) se zde míní v širším smyslu kontext jazykový i neязыkový (tj. i situace, srov. však 5.4231, i když běžně se obojí jinak rozlišuje, srov. však i termín *konsituace*, 5.4231).

Sdělením (4) je vlastní přenášená informace (zvl. její obsah), **kontaktem** (5) druh styku partnerů (oba můžou, ale nemusejí být na stejném místě ani ve stejném čase).

Kódem (6) se zde rozumějí prostředky a pravidla jejich uspořádání, tj. mluvená či psaná forma komunikace. S druhem užitého kódu souvisí konečně i to, zda jde skutečně o mluvčího a posлуhače nebo pisatele a čtenáře. U mluvčího (obecněji emitora) se předpokládá intence (záměr), se kterou komunikaci uskutečňuje. Jednotlivým vztahům mezi složkami takovéto základní komunikativní situace, kterým se pak někdy říká faktory komunikace, odpovídají i různé komunikativní funkce.

Médium (kanál) (7) je cesta, kudy se komunikace přenáší, tj. v zásadě akustická, vizuální (či taktilní, využívá-li se hmatu); uvnitř se liší dále na kanál zapojený v bezprostřední komunikaci či nikoliv (na dálku nebo přes časový rozdíl).

V teorii komunikace se za další součásti komunikativní situace často počítají ještě *zpětná vazba* (8, reakce posлуhače udržující komunikaci v chodu) a *pragmatický účinek* (9, který chtěl mluvčí vyvolat), popř. i *šum* (10, zvuk, překážka nebo jiný faktor komunikaci narušující či znemožňující, srov. i 1.42). Celek vystihuje mnemotechnická věta typu

Někdo (1) ŘÍKÁ něco (4) někomu (2) nějak (5–6–7) s nějakým účinkem (9–8).

Komunikativní funkce jsou v přehledu (podle Jakobsona a dalších) především tyto (viz též 3.22):

- **Referenční:** vztah k obsahu promluvy, poukaz na časoprostor promluvy relativní, nebo reálný vnější, a zakotvení v něm; využívá se tu většina lexikálních i gramatických jednotek, vystihuje ho např. otázka *O čem budeš mluvit?*

Někdy se její pojetí zužuje a zvláště se vyděluje funkce **kontextová**, týkající se aspektů mimojazykového kontextu.

(Vztah: Mluvčí/Posлуhač/Sdělení aj.–Kontext)

- **Emotivní/expresivní:** sebevyjádření mluvčího, zvl. jeho postojů a emocí; např. *Au!*
Tuto funkci lze vymezit především vztahem k referenční funkci.
(Vztah: Mluvčí–[Posluchač])
- **Konativní/direktivní:** záměr ovlivnit posluchače, přimět ho k něčemu ap.
Pozn.: podle Bühlera tu jde o *apelovou* funkci; např. *Počkej!*
(Vztah: [Mluvčí]–Posluchač)
- **Poetická:** důraz na obsah a podobu sdělení, poměr jeho částí obsahových i formálních, včetně, ne však pouze aspektů poetických; např. *hrůza hrůzoucí* (Vztah: Mluvčí/Posluchač–Sdělení)
- **Fatická/kontaktová:** snaha udržet či modifikovat styk, pozornost či naladěnost druhého; např. v telefonu *Haló, seš tam?*
(Vztah: Mluvčí/Posluchač–Kontakt)
- **Metajazyková:** přenesení pozornosti na vlastní formu jazyka jako prostředku (při rozboru, opravě aj.); např. *Co to znamená konsignovat? – Najdi si to ve slovníku!*
(Vztah: Mluvčí/Posluchač–Kód)

Každá promluva a její část vždy aspoň jednu z těchto funkcí má (což je spíše řidší případ), obv. jich však má více zároveň, byť v různé míře zastoupení. Tendence k monopolnímu zastoupení jediné funkce v promluvě do jisté míry souvisí i se žánrem (např. při jazykové analýze převažuje funkce metajazyková, při odborném vyjadřování zase funkce referenční apod.).

Jazyková komunikace je obecně přenos jakékoliv informace jazykem, a to různým způsobem, v zásadě však mluvou nebo písmem. Při psané komunikaci je však síla zastoupení jednotlivých funkcí i složek poněkud odlišná, především v důsledku toho, že chybí přímý kontakt mluvčího, resp. pisatele, a posluchače, resp. čtenáře (viz zvl. 1.6).

Evaluativní funkce, která se dá popř. chápat jako extenze funkce expresivní, popř. emotivní, má pragmatickou a obv. subjektivní povahu (viz víc v 3.22).

1.42 Produkce a percepce (viz 3.21)

Vlastní **jazyková komunikace** se skládá z procesů, které jsou podmíněny uskutečněním nebo splněním některých podmínek čili faktorů (při nejazykové komunikaci jsou některé odlišnosti). Tyto **procesy** tu jsou dva. Z hlediska *mluvčího* jde o **kódování**, převod myšlenky, informace do společného a oběma srozumitelného, popř. přijatelného kódu; této myšlenky a převodu předchází komunikativní záměr mluvčího. Proces kódování zahrnuje především tři složky: uspořádání částí pomocí syntaxe, dosažení lineární formy výrazu a vnesení významu do sdělení (viz zde dál). Z hlediska *posluchače* jde do značné míry o opačný proces převodu, o **dekódování**. **Faktory** podmiňující komunikaci jsou také především dva: propustnost kanálu (např. při telefonování, ale i přímém rozhovoru se může vyskytnout hluk, resp. **šum**, nebo se nedodržely společenské konvence, což propustnost snižuje apod.) a sdílený (přibližně stejný) stupeň znalosti užívaného jazyka (a ovšem i věcně světa, tématu apod.). Úspěšné kódování i dekódování je umožněno mj. znalostí společného jazykového systému.